

(əvvəli ötən sayımızda)

Aykışadt yazır ki, Turanlıların bir hissəsi ən qədim zamanlarda Sibirdən güneyə doğru hərəkət edərək yeni ərazilərdə məskunlaşdılar. Həmin yeni Turan indiki Türkmənistandan başlayaraq Qazaxıstanın yerləşdiyi ərazini də əhatə edən ərazilərdir. Turanlılar sonradan daha güneyə doğru hərəkət edərək İran və Anadolu üzərindən geniş ərazilərə çıxdılar, burada tundra oldu kimi rütubətli şərait mövcud idi. Lakin sonradan Turanlılar Ön Asiyanın bu ərazisində protoaralıq dənizi insanların təmsalında bir rəqiblə qarşılaşdılar. Turanlıların İran üzərindən qərbə doğru yürüşləri sonrakı tarixi dövrlərdə dəfələrlə təkrarlandı. (E.Eikstadt, 1934, Səh. 280)

Aral-Xəzər və Qara dəniz hövzəsinin yaşayış üçün əlverişli əraziyə çevrilməsi və turanlıların bu əlverişli şəraitdə inkişafı onların yaşayış və fəaliyyət alanlarının durmadan qərbə doğru genişlənməsinə və yeni ölkələrin meydana çıxmasına səbəb olurdu. Aral dənizi və Ural dağları arasındakı ərazi qərbə doğru uzanan təbii körpü və yol rolunu oynayırdı. Turanlıların Avropaya doğru yayılması burda Şimal dənizi ətrafında məskunlaşmış avropalı nordik irqin öz yerlərini tərk edərək Rusiyanın cənubuna doğru irəliləmələrinə səbəb oldu. Ural yolu turanlıların qərbə doğru yolu olduğu kimi avropalıların da geriye, Sibire doğru köçlərinin başlıca yolunu təşkil edirdi. Turani irqinin təsiri nəticəsində Avropada biodinamik hərəkətlik başlamış oldu.

Turan çölləri dinamik inkişafın mərkəzi idi. Bu bözkrın yaşayış alanı kimi təkcə bioloji özəlliklərinin deyil, orda əhali artımının sosial psixoloji özəlliklərindən də irəli gəlirdi. Bozkrın geniş çöllərində bir-birinə bağlı olan insan qrupları geniş ataerkil ailənin meydana çıxmasına səbəb olmuş və bu insan birliyi model tarixin ilkin dövrlərində əsası qoyulmuş dövlət təşkilatı üçün də model təşkil etmişdir. (E.Eikstadt, 1934, Səh. 281)

Turanlı Öntürklərin ilkin vətəni və onların təşəkkül tapdıqları ərazi məsələsində belə bir önəmli amil diqqəti cəlb edir ki, ilkin Turanlı uyqarlığının yaradıcıları olan Sumer və onların digər bir qolunu təşkil edən Subir/Subarlar da daxil olmaqla Öntürklərin məskunlaşdıqları və həyat sürdükləri ərazilər hər zaman çay sahilləri və vadiləri olmuşdur. Sumer və subirlərin varisləri olan Oğuzlar və digər türk etnoslarının da məskunlaşdıqları ərazilər Mərkəzi Asiyanın Amudərya və Sırdərya, İrtiş, Yenisey, Orxun, Uzboy, Azərbaycanca Kür, Araz, Qızılüzən, Qərbi Asiyada Ural, İtil, Kama kimi

cən bütün dünyaya yayılmışlar.

Lakin müasir dövrdə türk xalqlarının etnogenezi və ilkin vətəni ilə əlaqədar Altay nəzəriyyəsinə təkzib edən bir sıra tezislər ortaya atılmışdır. Bunlardan biri də, Ön Türklərin ilkin vətənlərinin Ön Asiya, Zaqros dağları və Urmiyə gölü ətrafı olduğu haqqındakı tezisdir. Bu tezinin tərdadlarının fikirlərinə görə bir etnos kimi Ön Asiyada meydana çıxan ön türklər burda bəşər sivilizasiyasının əsasını qoymuş və dünyaya, o cümlədən Mərkəzi Asiyaya

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

böyük çayların sahil və vadiləri olmuşdur. Bu baxımdan dünya çaylarının böyük əksəriyyəti türk dilində çay anlamında olan İd, Okuz, Uz, Qus, Quzan, Balıq, Araz kimi adlar daşımaqdadırlar.

Bu tarixi ənənəyə uyğun olaraq görkəmli alman assuroloqu Alek-

sandr Virth Mesopotamiyadakı çaylardan və onun ətrafında məskunlaşmış turanlı xalqlardan bəhs edərkən "çayların adlandırma ənənəsi türkcədir" deyir. (Wirth A. 1905, Səh. 22)

Bununla, o, türklərin hər zaman çayların sahillərində məskunlaşdıqlarını və çay xalqı olaraq çay adlarının onlara bağlı və türkcə olduğunu vurğulayır

IV FƏSİL. Turanlı Öntürklərin ilkin vətəni

Müasir dövrdə Ön türklərin və ümumilikdə turanlıların ilkin vətəni məsələsi elmdə müəyyən mübahisələrə fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Türklərin və turanlıların ilkin vətənləri haqqında Altay nəzəriyyəsi və ya hipotezi uzun illər ərzində elmdə hakim mövqeyə malik klassik nəzəriyyə kimi mövcud olmuşdur. Bu hipotezə görə Türk xalqlarının ilkin vətəni Altay dağları ətrafı olmuş və onlar burdan tədri-

dim insan məskəni Ceyhun (Amudərya) və Seyhun (Sırdərya) çaylarının hövzəsi, Aral gölünün ətrafı və Turan ovalığı olmuşdur. Dünyada mədəniyyət ilk dəfə burada mərkəzləşmişdir. Ona görə də bir vaxtlar "Tarix Sumerdən başlayır" dediyimiz halda, indiki tarix elmi bizdən "tarix Orta Asiyadan"; ya da "Turan-dan başlayır" deməyi tələb edir. Bu ilk mədəniyyət mərkəzinin yaranma və varolma tarixi e.ö. X-VI minillikləri əhatə edir.

Bəşəriyyətin ikinci qədim mədəniyyət mərkəzini Kür-Araz mədəniyyəti təşkil edir. Bu mədəniyyətin mövcudluğu ilk dəfə 1940-cı ildə Azərbaycanca aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən materiallara əsasən müəyyən olunmuşdur. Onun Kür-Araz mədəniyyəti

adlanır. Biz bu cür təyinatın tam əleyhinəyik. Bununla bərabər "Urmiyə mədəniyyəti" ilə Sumer (Kəngər) mədəniyyətinin bir-birindən tam ayrılmasının, təcrid edilməsinin də tərdadları deyilik. (Ebülfez Elçibey. 1997, Səh. 19)

Əbülfez Elçibey tarixi varislərin prinsipinə uyğun olaraq Orta Asiya-Turan, Kür-Araz və Sumer mədəniyyətlərini səkkiz min il davam edən böyük bir mədəniyyətin üç böyük mərhələsi hesab edir. Yaranmasında bir çox dünya xalqlarının ulu babalarının iştirak etdiyi bu mədəniyyətlərin yaradıcıları içərisində Türklərin ulu əcdadları önəmli, hətta birincilər sırasında yer almışlar. Azərbaycan bu böyük mədəniyyətin həm yaranmasında, həm daşınmasında, həm də bir-biri ilə bağlanması önəmli kilit rolunu yerinə yetirir.

Elçibey Azərbaycanı bu üç mərhələli qədim mədəniyyətlərdən birincisi olan Turan (Ceyhun-Seyhun) mədəniyyətinin davamı, üçüncüsü olan Sumer-Kəngər mədəniyyətinin özülü hesab edir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olduğu kimi Elçibey Amudərya və Sırdərya vadilərini əhatə edən Orta Asiyayı və ya Turanı bəşər mədəniyyətinin beşiyi kimi qəbul etməklə yanaşı bu ərazini türklərin ilkin vətəni olduğu fikrini müdafiə edir.

Türklərin ilkin vətəni haqqında Volqa-Ural nəzəriyyəsinin irəli sürən İsmail Miziyev də Altay nəzəriyyəsinin əleyhdarlarındanıdır. O Altay nəzəriyyəsinə qarşı çıxaraq yazır: "Türklərin ilkin vətəni indiyədək Altay bölgəsi sayılmaqdadır. Lakin arxeoloji və etnoqrafik araşdırmalar burda Öntürklərin, onların dil və mədəniyyətlərinin izlərini ortaya çıxarmamışdır. Öntürklər sanki burda birdən-birə görünmüşlər. Kurqan mədəniyyətinin yaranmış olduğu Volqa-Ural (İtil-Yayık) çayları arası Türk xalqlarının aparıcı və başlıca mədəniyyət ənənələri üçün ilk vətən olmuşdur". (İsmail Mizi-Ulu. 1993, C. VIII)

Macar alimi Y.Nemeth də türklərin ilkin vətənləri haqqında Altay və Mərkəzi Asiya nəzəriyyəsinə təkzib edən fikirlər irəli sürərək yazırdı: "Türklərin ilkin vətənlərinin Orta və ya Doğu Asiyada olması barədə köhnə-nəmiş nəzəriyyələr kifayət qədər əsaslandırılmamış, ya da köhnəlmişdir". (Voprosi istorii, N6, 1963)

Türk tarixçisi Osman Karatay türklərin ana vətəni haqqında Altay nəzəriyyəsinin əleyhdarı olaraq bu haqqdakı görüşünü belə əsaslandırır ki, Altaylar ancaq türklərin bir etnik bazası ola bilər. "Altay dünyasını Türk ana yurdu yapmaq ən başda bəşəri coğrafiyanın qurallarına uymur. Türk ana yurdu türklərin dünyanın dörd bir tərəfinə Türk ixracı üçün uyğun və verimli bir yer olmalıdır. Osman Karatay türklərin törəyiş yerlərinin Ön Asiyada olduğu fikrini müdafiə edərək burdakı ön türk insanlarının müxtəlif səbəblər üzündən köçə məruz qalaraq getdikləri Orta Asiyada bir türk ana yurdunun təşəkkül tapmasına səbəb olduqlarını yazır. Daha doğrusu onun fikrinə görə Asiya türklər üçün bir törəyiş yeri deyil, bir Ana yurddur". (Osman Karatay. İst. 2003. Səh. 105)

(ardı gələn sayımızda)